Tvätt, FoF, del 2 sid 50-57

OM TVÄTT

Eftersom tvätt var ett kvinnoarbete, fortsatte det långt fram i tiden i gamla former. Till en del bär kvinnorna själva skulden till detta, för enligt deras förmenande gick det inte att ändra på proceduren. Då blev inte kläderna rena. Och rent linne i ett linneskåp var husmors stolthet, gärna med krusade örngottsband och broderade påsar för lavendel och andra väldoftande kryddor. Men då var det också riktigt linne i linneskåpet.

Det var en lång och mödosam procedur, som tvätten skulle genomgå, innan den låg så prydligt som nämnts.

Tvättstugor var sällsynta intill första världskriget. De kallades inte heller tvättstugor utan brygghus, trots att där inte längre bryggdes. I en del gamla orestaurerade hus fanns på ena sidan förstugan - till vänster, om huset låg i norr och söder - ett brygghus med inmurad brygghusgryta redan i slutet av 1800-talet. Annars var det vanligt, att man hade en stor gryta ute vid källan eller nere vid bäcken. Den stod på tre stenar, så att man kunde elda under den. Men man kokte inte tvätten i den grytan.

Brygghuset var ungefär 3 . 4 m. På ena gaveln var ett fönster och framför det en bänk med plats för två eller tre tvättbaljor. På andra gaveln stod den inmurade brygghusgrytan. Ibland kunde den ha en avtappningskran, som gick utanför muren. På ena långsidan var ingångsdörren och på andra långsidan ett hål, som golvet lutade mot och där vattnet fick rinna ut. Nästan alla brygghus hade cementerat golv, så snart det var möjligt att cementera ute på landet. Framför bänken med baljorna låg på golvet en tralla att stå på för den som tvättade. Så brukade det ofta vara en "tavla", som man kunde skura mattor på.

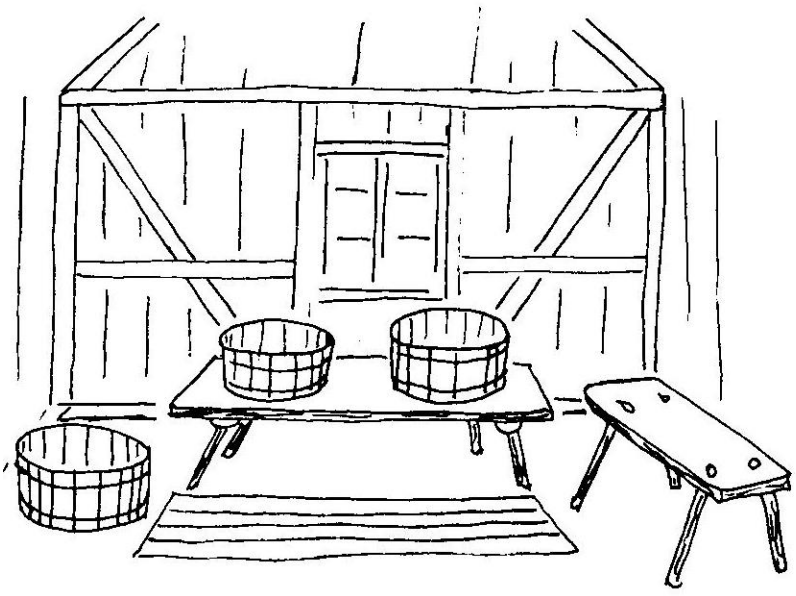

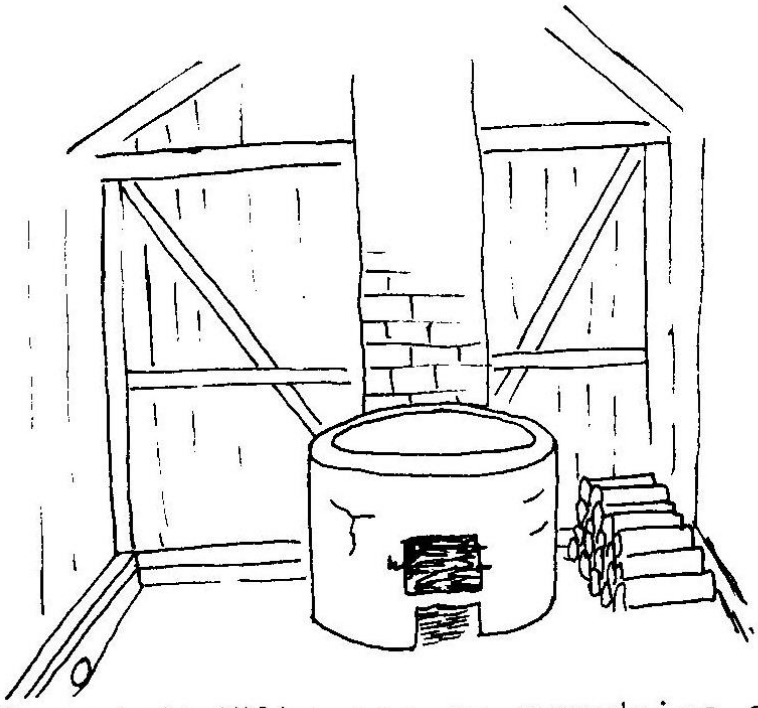

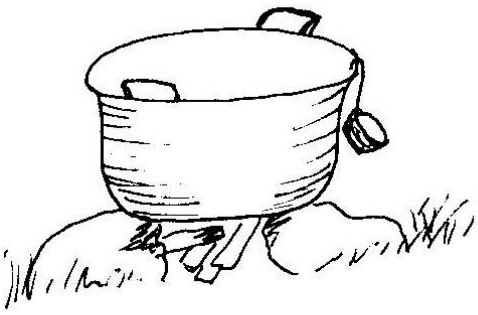

I en takbjälke var en anordning att hänga upp grisen i, när man slaktat. För när man byggt brygghus, slaktade man nästan undantagslöst i brygghuset.

På en spik vid dörren hängde påsen med blåelse. Blåelse var ett blått färgämne, inneslutet i en liten påse med ett snöre om. Enligt uppslagsboken var det mest ultramarin, men ingen husmor - eller någon annan heller - sade annat än blåelse. Den kunde man köpa i vilken liten affär som helst. Priset var 5 eller 10 öre.

Tvättmedlet, som man använde till och med första världskriget, var björkaska. Man sållade askan för att få bort kolbitar. Sedan sydde man in askan i en påse och lade den i bykekaret eller bykesåen, som kunde rymma flera hundra liter vatten. Den stod på tre ben. Det var praktiskt med just tre ben, för då vickade det inte.

På sidan, nära bottnen, var ett avtappningshål med en trätapp i. På bottnen av bykekaret lade man på Nydala herrgård några stora tomma champagnebuteljer. Folk i annan ekonomisk ställning lade dit några vanliga literbuteljer eller ett tjockt träkors. Det var för att tvätten inte skulle täppa till avtappningshålet.

Man började med att sortera tvätten och lägga den i blöt dagen innan den skulle tvättas. Nästa dag sköljde man av tvätten och skrubbade de smutsigaste delarna, hals- och

ärmlinningar på domestikskjortorna m m, på ett tvättbräde av trä. De gamla hemgjorda tvättbrädena kallades valkebräden. Namnet torde vittna om deras ursprungliga funktion: att valka ylletyger på.

Så lade man den blötlagda tvätten i bykekaret och öste över vatten. Först öste man över kallt vatten ett par gånger. Det fick rinna ut genom avtappningshålet i en spann och hälldes sedan över tvätten ånyo. Då lakades en del av salterna i askan ut, och man fick bykelut.

När man öst luten över kläderna ett par gånger, hällde man den i bykegrytan och värmde den. Sedan var det bara att elda, värma lut, slå den över tvätten, låta den rinna genom, hämta upp den vid avtappningshålet och värma den igen. Det kunde man hålla på med mer än tjugu gånger.

Byk med asklut höll man på med sporadiskt till 30-talet.

Så småningom var tvätten lagom bykt. Då tog man den till sjön eller bäcken för att klappa tvätten. Man måste ligga nära vattenytan för att nå ner med tvätten i vattnet. Därför hade man på många ställen särskilda klappebryggor. För att inte tvätterskan skulle bli alltför våt låg hon ibland på ett träskydd, ungefär som ett bakbord med kanter på. Tvätten blöttes i vattnet, drogs upp och klappades med ett klappeträ. Det var för att skölja bort smuts och lut. Det tog mycken tid och var mycket arbetsamt och mycket kallt och blött. Hade det månne förekommit, om tvätt varit ett mansarbete?

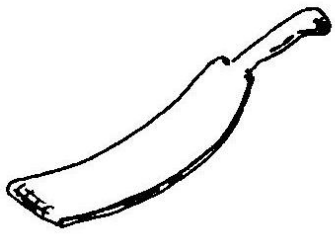

Så sent som på 1950-talet klappades tvätt vid bryggorna i Ohs, men generellt upphörde klappningen vid andra världskriget. Bidragande orsaker var väl billiga tvättmedel, som kom i handeln, och det förhållandet, att linne nästan helt börjat ersättas med bomull. De tidigaste tvättmedlen, som användes i bygden, anses vara såpa och Vita Björn. Soda fanns också, men man var inte säker på om den kunde skada tvätten, så den undvek man vid tvätt.

En tröst i bedrövelsen var, att när så många flickor var samlade för byk, så kom också pojkarna dit. Oftast

avslutades tvättarbetet med ett stort kaffekalas. "Det hade de gjort sig förtjänta av."

Av någon anledning ansågs det räcka att byka två gånger om året. Men då var det desto mer tvätt. Under Geijers tid på Nydala, omkring 1910, tvättade man då över 200 servetter i varje tvätt. Man tvättade, innan sjön lade sig på hösten för att ha rent linne till julen. Och sedan tvättade man, när isen gått upp igen. Var det riktigt kallt när de höll på att klappa, så var det t o m tillåtet att skicka ner en konjak till tvätterskorna.

När tvätten var klappad, skulle den vridas. Det försökte man hjälpas åt med två och två. Men mången husmor var tvungen att vrida tvätten ensam, och det var mycket besvärligt. På 1930-talet kom vridmaskiner i bruk, men de blev aldrig allmänt spridda.

Sedan skulle tvätten hängas på tork. Om det var möjligt, skedde det ute. Dukar och gardiner, som skulle hålla formen, torkades på gräset. Lakan, servetter, handdukar och klädesplagg torkades på tvättlinor, på gärdesgården eller på buskar. Man hade lösa stakar, som man satte ner i marken och fäste klädlinorna på. Det var särskilda stakar för tvätten, för de skulle förvaras så, att de inte blev smutsiga. Från Nydala herrgård kördes tvätten ofta ner till Järnudden för att klappas och torkas.

När tvätten var torkad skulle den manglas. Det var ett arbete, som utfördes efter hand, allt efter som man hade tid. Först skulle man då dra lakanen, dänka dem och "lägga" dem. Man dänkte tvätten med en bred trävisp av skalat björkris. Sedan slätade man till de vikna lakanen och rullade hop dem hårt, för att vattnet skulle fukta lakanen jämnt. Det var att lägga lakan.

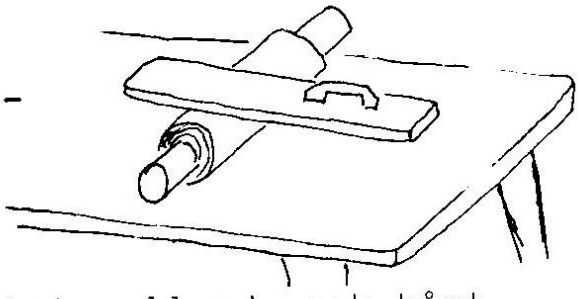

Det enklaste mangeldonet var en mangelkavel, 10 cm tjock och meterlång, på vilken man virade handduken eller lakanet. Sedan pressade man kaveln med ett mangelträ mot ett fast underlag, ofta köksbordet. Efter mycket rullande och hårt tryckande var plagget klart. Sådana mangeldon användes till första världskriget.

På större gårdar och i många byar har så länge man minns funnits en stenmangel. Sådana fanns på Nydala, i Bocklarebo, Dala, Gåeryd, Haborarp, Klinthult, Skaftnäs, Sköldsbo och Carlsnäs. Det var en stor trälåda med stenar i. Under lådan låg mangelrullarna på den planhyvlade bottenplattan. Kring mangelrullen virades lakan och dukar och ytterst mangelduken. Så drog och sköt man mangeln fram och tillbaka, tills plagget var klart. Mangeln drogs ut mot ena ändan, och två man hängde sig på stenkistan och vägde upp den, så att det gick att byta rulle. Det var oftast männen, som drog stenmangeln, och kvinnorna, som skötte iläggning av mangelkläderna.

Den stenmangel som finns i Klinthult, är tillverkad av Anders i Långö 1911. Han gjorde allt arbete med mangeln och svarvade mangelrullarna också. Från början var det tre mangelrullar, men det går inte att använda mer än två, när man manglar. På sidorna av mangelstativet finns ett antal trähjul, mot vilka lådan glider, när man drar den. Mangeln placerades först på "norre vind" i gamla huset, sedan i brygghuset och till sist på "boavinnen". Där har varit flera små barnafingrar under rullarna, när man manglat. Och så har det väl tyvärr varit på varje gammal stenmangel. Denna mangel används fortfarande.

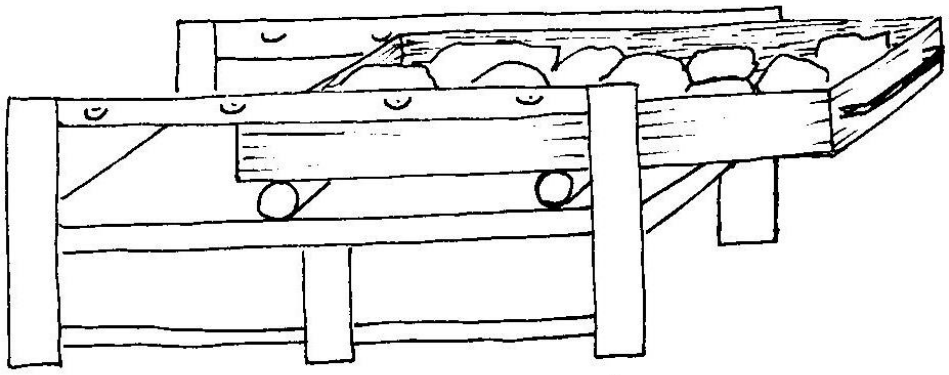

Klädesplagg pressades med strykjärn. Så länge man inte hade järnspis, var ett "modernt" strykjärn omöjligt att använda. De gamla strykjärnen, som värmdes med ett lod, var då de enda användbara. Man tog lodet ur järnet genom en skjutlucka baktill och värmde det i öppna spisen. När det var varmt lade man in det i strykjärnet och pressade kläderna. När lodet började svalna, lade man in ett nytt uppvärmt lod i strykjärnet. De strykjärnen kunde man också sätta på järnspisen, när den kom, men rätt snabbt köpte man nya järn med kompakt fot. Man fick san-

nerligen inte glömma att väl torka av det varma järnet, innan man började stryka på vita kläder. Man tyckte, att det blev mycket enklare att stryka tvätt, när man slapp att värma lod. Man brände sig så lätt, när man skulle ta loden ur glöden och lägga dem i strykjärnen.

De professionella skräddarna i socknen, Ström i Gåeryd och Dahlquist i Dala, använde långa smala strykjärn, som eldades med kol. Det fanns liksom en liten skorsten på strykjärnet, där röken kom ut. Den var formad som ett drakhuvud.

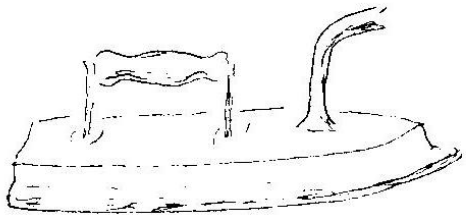

När tvätten var struken och klar, skulle man pynta en del detaljer. Band på örngotten skulle krusas. Det gjorde man med en bordskniv. Så småningom kunde man köpa en krusmaskin, en liten apparat, som man vevade runt, och där två breda kugghjul grep in i varandra. Mellan kugghjulen kunde man krusa banden. Krusmaskinen skruvades fast med en vingmutter vid köksbordet.

Karlarnas "stärksaker", krage, manschetter och skjortbröst, lämnade man till en särskild glansstrykerska att sköta om. En glansstrykerska hade en viss utbildning, ofta hos en gammal kunnig strykerska. En sådan glansstrykerska i socknen var Ester på Berget under Långö. "Per i Nässjö", den kände predikanten Per Johansson, tog av sig sina lösmanschetter och ställde jämte sig på bordet, när han åt. Det tyckte barnen på den tiden var mycket konstigt.

Stärksakerna eller "kravatte-tya" förvarade man hemma i en särskild låda.

Glättsten av glas användes i början av seklet till en del "fina saker", som man inte kunde klara av med strykjärn. Hur den användes, har nu fallit i glömska.

Dragmangel kom på 1930-talet och ersatte mangeldonet. På dragmangeln gick det att ställa valsarna olika hårt mot varandra. Det var ett tungt arbete att dra mangeln, så

det blev oftast ett mansarbete. Det var sällan mer än en dragmangel i var by. Där det redan fanns stenmangel, köpte man sällan en dragmangel.

Omkring 1940 var el-ledningar framdragna till nästan alla gårdar i socknen. Då skulle det bli möjligt att använda elektriska maskiner, kan man tycka. Men bonden förnekade sig inte. När ledningarna skulle dras fram, behövde man så litet ström. "Jag skall bara ha en 15-ljuslampa i köket och en i lagården", hette det, när Stenwall var ute och planlade el ledningar för Ohs bruks räkning. Men sedan hängde man på mer och mer lampor, mjölkmaskiner, radioapparater, cirkulationspumpar, el motorer för tröskverk m m. När grannen tröskade eller mjölkade, kunde man på lampans blinkningar se, hur han matade in nekerna i tröskverket eller hur mjölkmaskinen arbetade. Därför kom praktiska elektriska hushållsartiklar som strykjärn, tvättmaskiner, manglar, kylskåp och frysboxar att saknas i gårdarna, tills man hunnit bygga om el ledningarna. Och det betraktades som fel att ge ut pengar på något, som "bara" sparade tid. Det var näst intill ogudaktigt enligt den gamla generationens synsätt.

På 1940-talet försökte Greta Håkansson, kantorns hustru, att få till stånd en andelstvättförening. Men det var bara Oskar Johannesson i Gåeryd, som var intresserad. Han hade nämligen varit i Amerika och arbetat på tvätteri och visste hur betungande arbetet med tvätten var. Det blev alltså ingen andelstvättförening, men efter bara några år hade nästan alla satt in egna tvättmaskiner.

En kort period var ett slags trävaggor av spjälor i bruk för skrubbning av tvätten. Då tyckte man, att man kommit nästan så långt det gick i fråga om förenkling av tvättarbetet. De här vaggorna användes på 1930-talet. De var av ett fabrikat Blenda och gjordes i Hohult. En annan tillverkare var Faxes i Burseryd.

När bomullsartiklar blev vanliga i stället för sådana av lin, kunde man börja koka tvätten. Då byggdes det brygghus, dvs tvättstugor, och man murade in stora brygghusgrytor av järn eller koppar. De användes inte bara till tvätt utan även till att koka potatis i till grisar och höns. Det gällde att göra grytan ren snabbt, innan resterna hade torkat fast.

Vid tiden för andra världskriget kom ångkokarna i bruk. De var lätta att flytta, och man kunde koka grispotatis i den tunna, där den sedan förvarades, allt efter som man fodrade med den. Även tvättkläder kunde kokas med ångkoken. Man stack bara ner den tvättade ångslangen i grytan eller baljan och fyrade på.

Allt vatten var järnhaltigt och gav linnet en gulaktig färg. Men även omöjligheten att med asklut tvätta helt rent gjorde, att tvätten såg gulaktig ut. Därför lade man blåelse i sista sköljvattnet. Blåelsen tog bort den gula färgen, men nog blev tvätten litet grå i alla fall. Men eftersom all tvätt var likadan, så var det inget att fästa sig vid.

De klappträn, som användes i socknen var sällan dekorerade eller utsmyckade på annat sätt. Likadant var det med mangelbrädena. Som nästan alltid i en fattig bygd såg man mer till det praktiska än till det estetiska. I fråga om bruksföremålens dekorering kan vi inte alls jämföra oss med Dalarna eller Skåne.

Om vi nu inte har full förståelse för gamla tiders tvättmetoder, så får vi inte glömma, att de flesta föremål av tyg var gjorda av linne. Bomull krävde och tålde en annan behandling än linne. Tvättmedel och andra hjälpmedel har tillkommit på sen tid.

Så de gamla metoderna var kanske inte så illa, med hänsyn till förutsättningarna.